

Els garamants, una civilització paleoamaziga al sud del *limes* de l'Àfrica romana¹

Carles Múrcia
Universitat de Barcelona

ABSTRACT

The Garamants, located in the Phazania² region, are the Libyan people who most attracted the interest of Greek authors since Herodotus in the 5th century BC. This interest remained alive during the time of Roman, Vandal and Byzantine Africa, until the 7th century AD. The aim of this paper is to approach the people of the Garamants, to find out why their civilization similarly captivated Greeks and Romans and how it could develop in the Sahara desert ; we will also try to explain the reasons why the Garamants disappear as a people, between the end of Antiquity and the High Middle Ages and, finally, we will point out the deep traces of their civilization in the rest of the Mediterranean —particularly in our country— while focusing on the latest contributions of archaeological, philological, historiographical and linguistic research.

KEY WORDS: Garamants, Phazania, Garama, Amazigh people, Sahara agriculture.

1. Aquesta publicació forma part dels resultats del projecte d'I+D+i "*Per Africae gentes, deserta atque loca: Ancient Amazigh (Berber) Toponymy in Latin and Greek Sources (AGDAL)*" (PID2020-114348GA-I00; IP: Carles Múrcia Sánchez, Institut del Pròxim Orient Antic, Universitat de Barcelona), finançat pel Ministeri de Ciència, Innovació i Universitats d'Espanya i l'Agència Estatal d'Investigació /10.13039/501100011033/. Agraïixo a Abel Soler, a Ferran Esquilache i als avaluadors anònims les nombroses remarques que han aportat al text i que el milloren significativament.
2. Geogràficament, l'actual regió de Fazzān, situada al sud de l'estat de Líbia, no es correspon exactament amb la Phazania de Plini el Vell i la *Φαζανία* de Ptolemeu (vegeu DESANGES 1962, 130-131), malgrat la identitat onomàstica, però mantenim consistentment al llarg d'aquest text la designació de Fazània per a designar el país dels garamants, que ha donat, per evolució fonètica, el topònim Fazzān, amb què és conegut des de l'edat mitjana.

0. Introducció

La capital de la Confederació Garamàntica³ fou *Garama*⁴, esmentada per Plini el Vell com a « *clarissimum [...] caput Garamantium* » (5, 36), que els arqueòlegs identifiquen amb la petita ciutat caravanera de *Ġarma / Djerma*, situada a 170 km a l'oest de *Sabha*, la capital actual de Fazzān⁵. L'àrea d'extensió del país dels garamants comprenia una vall densament poblada i conreada d'uns 130 km de llargada i uns 2-12 km d'amplada⁶. L'extensió d'una agricultura tan esponerosa en ple desert del Sàhara Central ha interessat particularment els especialistes en enginyeria hidràulica i paleotecnologia.

Fazània no era solament una important cruïlla dels itineraris antics; era l'enllaç entre les cultures púnica i romana dominants a Tripolitània —s'hi troba a uns 600 km— i els pobles Αἰθίοπες / *Aethiopes* —es troba a uns 1200 km del llac Txad—. És clar que els garamants escapen a la distinció clàssica entre nòmades i sedentaris, atès que, com veurem, menaven un *modus vivendi* força diversificat basat en l'agricultura però amb la ramaderia i el comerç com a principals activitats econòmiques complementàries. L'estructura política de la confederació dels garamants era una de les més sòlidament vertebrades de les confederacions líbies al llarg de tota l'antiguitat. Els lligams entre la Confederació Garamàntica i la resta de tribus líbies, situades més al nord, es van mantenir durant tota l'antiguitat, i la seva àrea d'influència —de maneres diverses— es féu extensiva fins al territori de les tribus situades dins el *limes* de Tripolitània. La civilització garamàntica, si n'atenem els vestigis arqueològics, és considerada pels especialistes com una civilització essencialment mediterrània⁷.

Els historiadors i geògrafs grecs antics anomenaven Αἴβυες les poblacions nord-africanes situades a l'oest dels egipcis (des del marge occidental del Delta) i al nord dels “etíops” (Αἰθίοπες). Els libis són considerats explícitament pels autors grecs com les poblacions autòctones d'aquest vast territori, de manera que tant els colons dels emporis fenicis —esdevinguts púnics— com els grecs de Cirenaica i el Delta, així com també, posteriorment, els colons de l'Àfrica romana, són considerats pobladors exògens. No ha estat fins a la publicació d'estudis filològics, epigràfics i lingüístics recents que

3. Prenem distància en relació amb les designacions hiperbòliques que solen emprar els historiadors a propòsit d'unitats polítiques més o menys influents però d'estructures menys complexes i menys centralitzades del que poden fer pensar denominacions com *Garamantian Empire* o *Numidian Kingdom*, sobretot perquè ignoren la natura del teixit intertribal en què reposen aquestes confederacions majors (vegeu MÚRCIA 2011a, vol. 1, § VI.1.3, 504-514).
4. En català ho adaptem com a *Gàrama* (nom esdrúixol) atesa l'evolució fonètica, a través de l'àrab, fins a donar *Ġarma*, indicatiu que la segona vocal del topònim era àtona.
5. Vegeu TROUSSET 1997b, 2964.
6. Vegeu MATTINGLY 1995, 34, TROUSSET 1997a, 2805-2806, RUPRECHTSBERGER 1997 i HACHID 2000, 129. Vegeu-ne imatges al vídeo de la conferència d'ESQUILACHE & MÚRCIA 2022.
7. Vegeu HACHID 2000, 126-135.

s'han esvaït els dubtes sobre el fet que la llengua del conjunt d'aquestes poblacions líbies representa un estadi antic del clúster dialectal amazic (o berber)⁸.

1. Els garamants a les fonts gregues clàssiques

Heròdot és l'autor més antic a fer-se ressò dels garamants i d'altres pobles situats al sud de Fazània:

Ἀπὸ δὲ Αὐγίλων διὰ δέκα ἡμερέων ἀλλέων ὁδοῦ ἕτερος ἀλὸς κολωνὸς καὶ ὕδωρ καὶ φοίνικες καρποφόροι πολλοί, κατὰπερ καὶ ἐν τοῖσι ἑτέροισι· καὶ ἄνθρωποι οἰκέουσι ἐν αὐτῷ, τοῖσι οὖνομα Γαράμαντες ἐστὶ, ἔθνος μέγα ἰσχυρῶς, οἱ ἐπὶ τὸν ἄλα γῆν ἐπιφορέοντες οὕτω σπεύρουσι. [...] οἱ Γαράμαντες δὴ οὗτοι τοὺς τρωγοδύτας Αἰθίοπας θηρεύουσι τοῖσι τεθρίπποισι· οἱ γὰρ τρωγοδύται Αἰθίοπες πόδας τάχιστα ἀνθρώπων πάντων εἰσὶ, τῶν περὶ ἡμεῖς λόγους ἀποφερομένους ἀκούομεν. [...] γλῶσσαν δὲ οὐδεμιῇ ἄλλῃ παρομοίῃν νενομίσασιν, ἀλλὰ τετρίγασιν κατὰπερ αἰ νυκτερίδες. Ἀπὸ δὲ Γαραμάντων δι' ἀλλέων δέκα ἡμερέων ὁδοῦ ἄλλος ἀλὸς τε κολωνὸς καὶ ὕδωρ, καὶ ἄνθρωποι περὶ αὐτὸν οἰκέουσι, τοῖσι οὖνομά ἐστι Ἄτλαντες (*Història*, 4, 183-184; ed. ROSÉN 1987, vol. 1, pp. 447-448).

A partir d'Augila, a unes altres deu jornades de camí, hi ha un altre tarter de sal, aigua i nombrosos datilers que donen fruit, com en altres indrets. És habitat per uns homes anomenats *garamants*, una gent molt populosa que posa terra damunt de la sal i així hi sembla. [...] Aquests garamants cacen etiòps troglodites mitjançant quàdrigues, i és que els etiòps troglodites són els homes més ràpids a córrer de tots aquells dels quals hem sentit a parlar. [...] L'ur llengua no s'assembla a cap altra, ans espinguen com els rats penats. A partir dels garamants, a unes altres deu jornades de camí, hi ha un altre tarter de sal, i també aigua. Els homes que viuen en aquests rodals s'anomenen *atlants*.

Del succint passatge d'Heròdot ens fixarem en quatre dades: la primera, l'al·lusió a Gàrama com a enllaç entre Augila i una altra estació situada més al sud; la segona, la caracterització dels garamants com a gent que “posa terra damunt de la sal i així hi sembla”; la tercera, la referència a les quàdrigues amb què els garamants sotmetien els etiòps; i la quarta, la remarca que la llengua dels garamants era completament diferent de la dels “etiòps”, poblacions melanodermes saharianes i sahelianes, la llengua dels quals “no s'assembla a cap altra”, observació que deixa clar que els garamants, com a libis, són molt diferents dels etiòps.

8. Vegeu MÚRCIA 2011a, 2011b i en premsa (a) i (b).

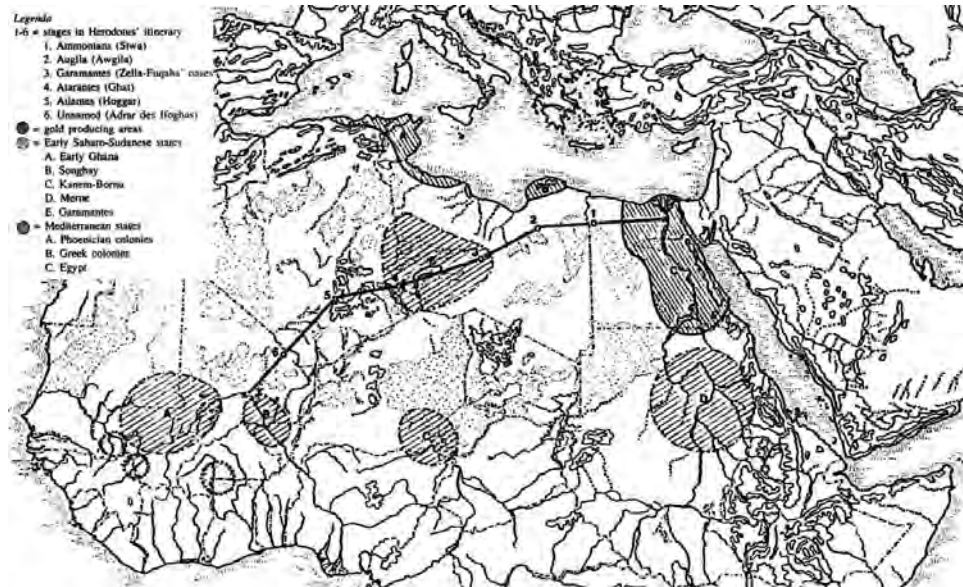

FIGURA 1: La ruta caravanera transsahariana en temps d'Heròdot segons LIVERANI 2000, 519.

Anem a pams:

- (1) Els estudis sobre les rutes de caravanes transsaharianes⁹ han pogut determinar que la del Sàhara Central era la més antiga de totes i que els garamants, ja abans del segle v aC, havien establert una vasta xarxa comercial que, procedent de la vall del Nil, tenia com a estacions cabdals Nil-Ammon (560 km), Ammon-Augila (460 km), Augila-Zillab (400 km), Zillab-Zawīla (Fazània) (400 km), Zawīla-Ghat (540 km), Ghat-Ideles (Ahaggar) (570 km), Ideles-Tassalit a *Adyay an Fuyas* (760 km) i Tassalit-Níger (450 km)¹⁰, tal com veiem a la figura n° 1. Segons la interpretació de M. Liverani, era en l'àrea d'influència dels garamants que s'esqueien les estacions de Zillab i Zawīla, mentre que els Ἀταράντες i els Ἀτλάντες serien els indígenes de Ghat i d'Ahaggar, respectivament. A la conca del Níger hi hauria hagut l'estació final de la ruta. R. Rebuffat ha remarcat la buidor de restes arquitectòniques que testimoniiïn l'existència de rutes comercials de certa importància a l'oest de la línia *Gāwgāw-Cidamus*, d'una banda, i a l'est de la línia Nil-Tibesti, de l'altra¹¹, la qual cosa planteja, indefugiblement, un panorama geocomercial en què el país dels garamants esdevé la cruïlla del comerç transsaharià.
- (2) La referència als garamants com a gent que “posa terra damunt de la sal i així hi sembla” al·ludeix a pràctiques de conreu, però no ens diu res de

9. Ens valem principalment dels diversos treballs que hi han dedicat REBUFFAT, particularment 1969-1970, 1970 i 2003, SALAMA 1980, LEWICKI 1983 i LIVERANI 2000.

10. LIVERANI 2000, 504.

11. REBUFFAT 2003, 252.

les tècniques d'extracció i de canalització hidràulica que haurien permès una agricultura extensiva a l'antiga regió de Fazània. Hem d'esperar a autors d'època romana per a trobar referències explícites en aquest sentit.

- (3) L'al·lusió a les quàdrigues amb què els garamants sotmetien els etiops troglodites s'adiu amb la fama dels carros garamàntics, tirats per quatre cavalls junyits, que també els servien per a la caça i per a les ràtzies. El cavall s'introduí al nord d'Àfrica molt més tard que l'ase. Domesticat a les estepes euroasiàtiques, aviat esdevingué el pilar de la ramaderia nòmada. Des de Mesopotàmia, on s'introduí cap al 2300 aC, arribà a Àfrica a partir del 1670 aC amb la invasió d'Egipte per part d'un conjunt de pobles semites coneguts com a hikses. Entre el 1674 i el 1548 aC els libis introduïren al nord-est del Sàhara un cavall de tipus hikse. Tant els libis en general com els garamants en particular hi aportaren innovacions¹². No hi ha esment encara del dromedari, que en època romana fou la muntura per excel·lència dels garamants, com veurem a continuació.

2. Els garamants a les fonts llatines i gregues d'època romana

Els historiadors i geògrafs que van escriure entre els segles v aC i I dC no afeixen res d'interès a les referències d'Heròdot. Hem d'esperar fins al naturalista Plini el Vell per a trobar al·lusions als garamants que aportin noves dades, especialment toponímiques, però no únicament. Són igualment d'interès toponímic els passatges dedicats a Fazània per Ptolemeu (segle II dC). Ja abans dels primers contactes amb els romans, Fazània era una regió molt poblada que vivia d'una economia diversificada de base agrària (de conreus extensius), ramadera i comercial. L'impacte de la romanització a Fazània va ser superficial. La distància que separava Gàrama de *Gberiat* (el punt més proper del *limes* tripolità) era d'uns 450 km per unes pistes impracticables per a qui en desconegués els punts d'aigua, amb la qual cosa l'Imperi Romà no estava en condicions d'annexar el país dels garamants. No obstant això, com que, d'una banda, l'àrea d'influència dels garamants s'estenia a tribus dellà i deçà el *limes* tripolità i, d'altra banda, Fazània era la clau del comerç transsaharià, en diversos moments de l'antiguitat Roma va cercar, amb mitjans diversos, d'adquirir una certa influència sobre els garamants¹³. La primera expedició de la qual tenim notícia és la de Corneli Balb l'any 20 o 19 aC, que tingué com a objectiu

12. El preuat cavall barbaresc és el resultat d'una llarga selecció nord-africana, en la qual haurien pogut participar no solament cavalls hikses sinó també de Dongola, al Sudan oriental. El domini tècnic del carro, superior al dels egipcis, permeté l'hegemonia regional dels garamants, a la qual alludeix Heròdot, ja entre el 700 i el 500 aC. Vegeu LAZAREV 2021, 346-348.
13. El corpus d'inscripcions llatines de Fazània és tan migrat que a penes ens ha llegat antropònims. No obstant això, val la pena citar una inscripció de Fazània singularment interessant (*CIL* 8, 10991): MMEMORIA MV/FEL ATHVAL/ATH BVTH N/ASIF MVFEL A/LVRVTH IABIL INEMA. Sabem que és llatí només a partir de MMEMORIA, amb dues *m* i indeclinat —hi escauria un datiu—; la resta són noms propis —també indeclinats— d'individus presumiblement garamants, atesa la localització de la inscripció, tot i que no en tenim cap

no solament Fazània sinó també el conjunt de la Getúlia presahariana¹⁴. Posteriorment, entre el 83 i el 92 dC, en època de Domicià, un mercader lepcità anomenat *Iulius Maternus* va viatjar pel Sàhara en companyia del “rei” dels garamants durant quatre mesos i catorze dies fins que arribà al país d'*Agisymba*, un país etiop de localització incerta on es concentraven rinoceronts¹⁵. Les restes arqueològiques trobades a Fazània mostren la reciprocitat dels intercanvis comercials de Gàrama a Tripolitània i de Tripolitània a Gàrama¹⁶.

Plini el Vell aporta informacions més prolixes que Heròdot sobre les tècniques d'extracció hidràulica que empraven els garamants per a practicar una agricultura extensiva en ple Sàhara. De fet, especifica l'origen freàtic de l'aigua de reg:

Post Nasamonas Asbytae et Macae uiuunt; ultra eos Garamantes XI dierum itinere a Syrtibus Maioribus ad occidentem et ipsi uersus harenis circumdati, puteos tamen haut difficile binum fere cubitorum altitudine inueniunt, ibi restagnantibus Mauretaniae aquis. Domos sale montibus suis exciso ceu lapide construunt. Ab his ad Trogodytas hiberni occasus plaga dierum septem iter, cum quibus commercium gemmae tantum, quam carbunculum uocamus, ex Aethiopia inuectae (Història natural, 5, 34; ed. DESANGES 1980, 61-62).

Després dels nasamons viuen els asbites i els maces. Més enllà d'aquests, els garamants, a onze dies de camí de la Gran Sirte, ells també en direcció a l'oest, bo i envoltats de sorra, troben tanmateix sense dificultat pous d'uns dos colzes de profunditat, atès que allà s'estanquen les aigües de Mauretània. Construeixen les cases amb sal extreta de llurs muntanyes o bé de pedra. D'aquests als troglodites, per la regió del ponent hivernal, set dies de camí, amb els quals l'únic comerç és el de la gemma importada d'Etiòpia que anomenem *carboncle*.

Efectivament, prospeccions arqueològiques recents de gran abast han posat de manifest no solament que la capa freàtica de Fazània era rica i soma sinó que fins i tot Fazània fou el nucli de difusió del sistema d'extracció hidràulica i de reg conegut com a *foggara*¹⁷, que consisteix en una xarxa de galeries sub-

garantia. Podem donar per cert que l'autor de l'epígraf no dominava pas el llatí, per la qual cosa podria haver estat també garamant.

14. L'itinerari real del conjunt d'operacions de l'expedició de Corneli Balb, que coneixem gràcies a Plini el Vell, ha estat objecte de diverses controvèrsies, sobre les quals no ens escau discutir aquí. Remetem directament als treballs de LHOTE 1954, DESANGES 1957 i, en darrera instància, TROUSSET 1997b.
15. Demem la notícia de l'expedició de *Iulius Maternus* a Ptolemeu, 1, 8, 5, ed. STÜCKELBERGER & GRASSHOFF 2006, vol. 1, 74-76. Entre els estudis paleogeogràfics dedicats a la localització d'*Agisymba*, remetem a DESANGES 1978, 197-213.
16. A Fazània s'han trobat atuells de terrissa de producció romana, però, segons GATTO 2010, només una proporció molt petita dels objectes de terrissa trobats a Fazània són de producció forània; la gran majoria han estat produïts localment.
17. En l'amazic dels tuàregs, aquestes sèquies subterrànies reben el nom de *ifālan*, plural de

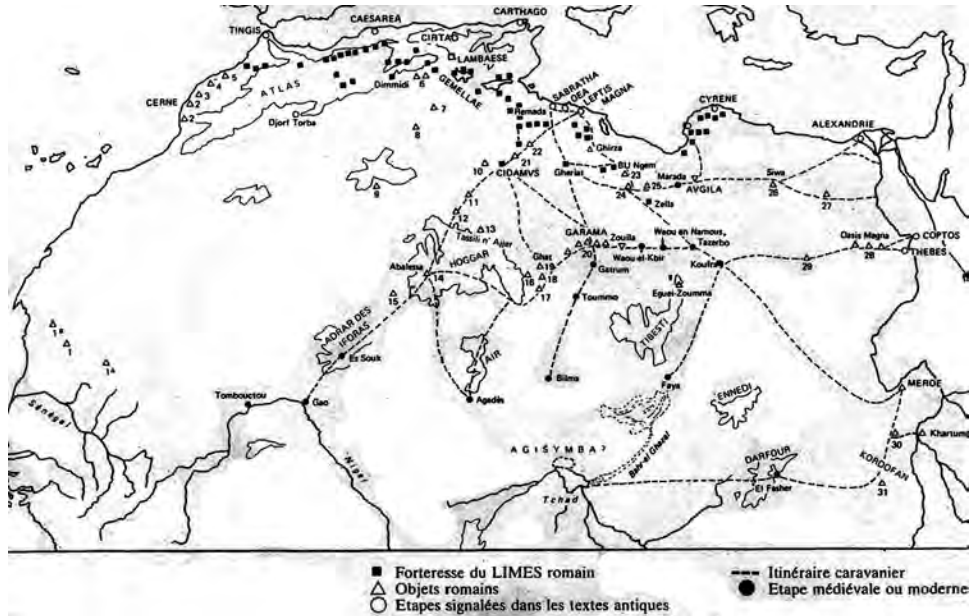

FIGURA 2: El Sàhara en època romana. Font: SALAMA 1980, 556.

terrànies que drenen per gravetat l'aigua de la capa freàtica. Les foggares, que avui dia s'empren principalment en zones saharianes, presaharianes, estepàries i oasis, ja eren usuals a les regions de Zeugitana, Bizacena, Tripolitània i Fazània en època romana i durant l'edat mitjana a cals almoràvits (de soca zenaga), en regions més occidentals. Des de Fazània, la canalització per foggares s'estengué a moltes altres contrades nord-africanes: Ghadames, Zillah, Derj, Waddan, Sokna, Bizacena, oasis dels Nafzāwa (on encara roman activa), Tuat, Gurara, Tidikelt i fins a l'Aurès, on les llegendes locals associen la tecnologia de foggara amb pobles amazics saharians per oposició a les tècniques d'enginyeria hidràulica d'origen romà¹⁸. Només a la zona de Wadi al-Ajal (a la qual pertanyia l'antiga capital, Gàrama), excavada per una missió encapçalada per D. Mattingly, s'hi han trobat 550 foggares d'entre 100 metres i 4'5 km de llargada, i entre 50-100 en altres parts de Fazània excavades només parcialment. Les prospeccions, associades pels arqueòlegs a la civilització dels garamants, han aportat noves inscripcions de tiffinag antigues, que reflecteixen la llengua paleoamaziga. A Fazània, els garamants practicaven sofisticades for-

efali (PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 1, 159). Remetem, per al coneixement de l'*efali*, a l'article extens i ben il·lustrat de GAST 1997. En l'extensa bibliografia sobre aquest tipus de canalització d'aigua subterrània s'ha difós el terme àrab *qanat*, per bé que els àrabs van manllevar aquesta tècnica hidràulica als perses, que l'anomenaven *kābréz*. Ara com ara no hi ha estudis comparatius que permetin esbrinar si les tècniques de foggara es van desenvolupar independentment a Pèrsia i a Fazània durant el Primer Mil·lenni aC o si es poden haver difós d'un lloc a un altre.

18. Vegeu FENTRESS & WILSON 2016, 56-57, així com també el mapa que mostra la difusió del sistema de reg per foggara.

mes d'agricultura que comprenien conreus de blat, ordi, melca, cotó, raïm i figueres, entre d'altres. Aquestes foggares, datades entre els segles I-V dC, van ser abandonades ja al llarg de l'alta edat mitjana versemblantment a causa de l'esgotament de la capa freàtica i de la creixent aridesa del Sàhara¹⁹.

A continuació, Plini reporta l'expedició de Corneli Balb contra els garamants (20-19 aC), de la qual n'és la principal font i que és molt important per a coneixement de la toponímia antiga de Fazània i altres regions del Sàhara Central:

Interuenit ad solitudines Africae super Minorem Syrtim dictas uersa Phazania, ubi gentem Phazantium urbesque Alelen et Cillibam subegimus, item Cidamum e regione Sabratae. Ab his mons longo spatio in occasum ab ortu tendit, Ater nostris dictus a natura, adusto similis aut solis repercussu accensus. Ultra eum deserta, mox Thelge oppidum Garamantum itemque Dedris adfuso fonte a medio die ad mediam noctem aquis feruentibus totidemque horis ad medium diem rigentibus, clarissimumque Garama, caput Garamantum, omnia armis Romanis superata et a Cornelio Balbo triumphata [...] et hoc mirum: Supra dicta oppida ab eo capta auctores nostros prodidisse; ipsum in triumpho praeter Cidamum et Garamam omnium aliarum gentium urbiumque nomina ac simulacra duxisse, quae iere hoc ordine: Tabudium oppidum, Niteris natio, Miglis Gemella oppidum, Bubeium natio uel oppidum, Enipi natio, Tuben oppidum, mons nomine Niger, Nitibrum <natio>, Rapsa oppidum, Viscera natio, Decri oppidum, flumen Nathabur, Thapsagum oppidum, flumen Dasibari, mox oppida continua Baracum, Bulba, Halasit, Galsa, Balla, Maxalla, Cizania, mons Giri in quo gemmas nasci titulus praecessit. Ad Garamantas iter inexplicabile adhuc fuit, latronibus gentis eius puteos —qui sunt non alte fodiendi, si locorum notitia adsit— harenis operientibus. Proximo bello quod cum Oeensibus gessere initiis Vespasiani Imperatoris, compendium uiae quadridui deprehensum est. Hoc iterum uocatur Praeter Caput Saxi (Història natural, 5, 35-38; ed. DESANGES 1980, pp. 62-64).

Hi ha entremig, en direcció als deserts d'Àfrica esmentats al damunt de la Petita Sirte, Fazània, on vam sotmetre el poble dels fazanis i les ciutats d'*Alele* i *Cilliba*, i també *Cidamus* a partir de la regió de Sabrata. A partir d'aquestes regions, una muntanya s'estén sobre un llarg espai que va de llevant a ponent, anomenada *Ater* pels nostres a causa de la seva natura com recremada o encesa pel bat del sol. Enllà d'aquesta muntanya, deserts, i aviat *Thelge*, ciutat dels garamants, i també *Dedris*, amb una font que vessa aigües bullents del migdia a mitjanit i aigües glaçades les mateixes hores fins al migdia, i la famósíssima Gàrama, capital dels garamants, ciutats totes vençudes per les armes romanes i sobre les quals Corneli Balb va obtenir el triomf, l'únic estranger [...] El que és admirable és que les ciutats esmentades més amunt van ser preses per ell, segons han transmès els nostres autors, i que ell mateix va dur en

19. Vegeu-ne el report a FENTRESS & WILSON 2016, 55.

trionf els noms i les imatges de tots els pobles i ciutats, llevat de *Cidamus* i Gàrama, que van anar en aquest ordre: la ciutat de *Tabudium*, el poble de *Niteris*, la ciutat de *Miglis Gemella*, el poble o ciutat de *Bubeium*, la ciutat de *Tuben*, una muntanya anomenada *Niger*, <el poble> de *Nitibrum*, la ciutat de *Rapsa*, el poble de *Viscera*, la ciutat de *Decri*, el riu *Nathabur*, la ciutat de *Thapsagum*, el poble de *Tamiagi*, la ciutat de *Boin*, la ciutat de *Pege*, el riu *Dasibari*, a continuació una sèrie de ciutats: *Baracum*, *Bulba*, *Halasit*, *Galsa*, *Balla*, *Maxalla*, *Cizania*, la muntanya *Giri*, precedida d'una placa que deia que produïa gemmes. La ruta cap als garamants ha estat inextricable fins ara pel fet que els lladres d'aquest poble colguen de sorra els pous, que no són profunds de cavar, si tenim present el coneixement d'aquests indrets. Durant la guerra recent menada contra la gent d'*Oea* als inicis de l'imperi de Vespasià ha estat descoberta una dreuera de quatre jornades. Aquest camí és anomenat *Praeter Caput Saxi*.

A banda de l'interès històric, geogràfic i toponímic del report de l'expedició de Corneli Balb, val la pena fer notar l'al·lusió ben explícita a les aigües somes de la capa frètica al país dels garamants, en què « *putei sunt non alte fodiendi* » 'els pous no són profunds de cavar'.

En una breu obra dedicada monogràficament a l'escurçó del Sàhara (*Cerastes vipera*), Llucià de Samòsata (segle II dC) parla dels límits meridionals de Líbia i es refereix als garamants com a caçadors d'onagres, estruços, micos i elefants (Περὶ τῶν διψάδων, § 2). Si bé la caracterització dels garamants, tal com observen les editores d'aquesta obra²⁰, és deutora de la descripció que en féu Heròdot (vegeu *supra*, § 1), la informació sobre la dipsada, que designa una serp verinosa la mossegada de la qual causa una set insadollable (διψάς -άδος és un nom derivat de δίψα 'set')²¹, sembla ser deutora d'un autor bastant posterior a Heròdot, Nicandre de Colofó (segle II aC).

Durant la primera meitat del segle III dC trobem a *Cidamus*, Gheriat i *Golas* (Bu Njem) tres importants bastions romans destinats a controlar el *limes* de Tripolitània situats —en el cas de les dues últimes— als confins del país del poble libi dels *Macaë*. És principalment de *Golas* que ens podem fer una imatge sociolingüística precisa, gràcies a la descoberta de nombrosos documents escrits de l'època, que comprenen vint inscripcions lapidàries intactes, desenes de grafitis murals en escriptura líbica i vora 150 *ostraca* llatins que forneixen informacions excepcionals sobre la societat del campament romà i de la ciutat que hi existí a la vora entre el 201 i el 259 dC²². Els contactes comercials amb els garamants són al·ludits, amb major o menor detall, en al-

20. JUFRESA, GÓMEZ & MESTRE 2000, 237.

21. CHANTRAINE 1968-1980, 288.

22. Vegeu MÚRCIA 2011b, 113-117.

gus *ostraca*. L'exèrcit romà utilitzava els serveis de camellers (*camelarii*)²³ indígenes que portaven el blat, anomenats, segons el testimoniatge dels *ostraca*, *Glareus*, *Fezinis filius*, *Iaremaban*, *Ias(s)uchtan* i *Macargus*. En un *ostracon* se'ns diu que « *die supra scripto introierunt Garamantes ferentes bordeum: muli III et asinos IIII* » 'el dia consignat més amunt van entrar [al campament] uns garamants que portaven ordi: tres muls i quatre ases'²⁴. La situació de l'oasi de Bu Njem, a la conca del riu Kebir, a 100 km del mar, és destacable perquè s'esqueia al límit sud-est de les possibilitats de sedentarització del predesert tripolità²⁵. Com que els garamants són referits sempre com a estrangers, hem de pensar que *Golas* s'esqueia fora del territori dels garamants, probablement en territori dels *Macaë*; però, és clar, al mateix temps, es fa evident que l'abast de la influència comercial del garamants a Tripolitània atenyia almenys fins a uns 100 km de la costa mediterrània.

El poeta llatí d'Àfrica Flavi Cresconi Corip converteix la pràctica de l'agricultura en l'epítet èpic dels garamants en la *Joànida*, epopeia que enalteix la campanya militar del general bizantí Joan Troglita dels anys 546-548 contra les revoltes de diverses tribus maures a Bizacena i regions limítrofes de Tripolitània:

*Tunc equites peditesque ruunt altisque camelis
Maurorum qui more sedent. Nec solus Ilaguas
aut gentes tantum, egerunt quae bella priores,
conuenere sibi, sed si quis Syratica rura
asper arat Nasamon, si quis Garamantidos aruis
proximus arua colit.*
(*Joànide*, 6, 198, ed. DIGGLE & GOODYEAR 1970, 120).

Aleshores s'hi aboquen els genets, els infants i els qui seuen als alts camells a la manera dels maures. I no s'hi aplegaren únicament els ilagües o les tribus que havien participat a la guerra des de bon començament, sinó també el bròfec nasamons, que llauren les terres de les Sirtes, i els qui conreen terres a la vora dels camps dels garamants.

Finalment, Joan de Biclàr (*Iohannes Biclarensis, circa 540 – circa 621 dC*), bisbe de Girona, ens aporta l'únic testimoniatge de la conversió al cristianis-

23. En els inicis de la colonització romana d'Àfrica, el dromedari només tenia una presència important i era rellevant per a l'economia a la part més oriental de l'Àfrica romana, cap a Tripolitània i sud de Bizacena. Arribat del Iemen vers els segles III-II aC, el dromedari es difon des del Sudan oriental vers el Sàhara seguint les rutes sahelianes pel Tibesti i pel Txad. La cultura del dromedari esdevé pròpiament africana, amb la sella davant del gep tant per part dels tuàregs com dels zenagues (i posteriorment dels àrabs del Sàhara Occidental). La introducció del dromedari fou molt més limitada a les zones mediterrànies, en què el cavall continuava essent la muntura més apta. Vegeu LAZAREV 2021, 348-351.

24. MARICHAL 1992, n° 72, 104 i 178. Vegeu també MÚRCIA 2011a, vol. 2, 420-421.

25. Cf. REBUFFAT 1992, 1626.

me dels garamants en el seu *Chronicon*, escrit entre el 589 i el 591 dC, que mostra com la fama d'aquest poble libi havia arribat deçà la Mediterrània:

Garamantes per legatos paci Romanae rei publicae et fidei Christianae sociari desiderantes poscunt qui statim utrumque impetrant. Theodorus, praefectus Africae a Mauris interfectus est. Maccuritarum gens his temporibus Christi fidem recepit (Chronicon, "Anno III Iustini Imperii", línies 36-41; ed. CAMPOS 1960, 79).

Els garamants, amb el desig de pactar amb l'Estat Romà i d'unir-se a la fe cristiana, ho demanen a través d'emissaris i aconsegueixen tot d'una ambdues peticions. Teodor, prefecte d'Àfrica, és mort pels maures. La tribu dels *Maccuritae* rep en aquest temps la fe de Crist.

Pel que fa als *Maccuritae*, es tracta d'una tribu de dubtosa identificació²⁶.

3. La introducció de l'agricultura d'horta a Xarq al-Àndalus

Les fonts àrabs diuen que els autòctons de Fazzān anomenaven *Targa* llur país, mot que en amazic (en tots els dialectes) vol dir 'rec, sèquia, canal' (tant si és subterrani com si no) i fins 'vall'. De fet, en *tāmabāq*, el parlar tuàreg més septentrional, encara avui dia se'n diu *Targa* de la regió de Fazània i fins de Tripolitània²⁷. L'extensió del nom comú *targa* per a referir-se al 'País dels Recs' és una transferència semàntica de tipus sinecdòquic (de la part pel tot). Les mateixes fonts es refereixen a Fazzān com un país pròsper, irrigat per pous i *fāggagir*, i citen *Garama*, *Sabha*, *Twasa*, *Tmssa* i *Zawila* com les ciutats principals de la regió. La relació entre les poblacions amazigues saharianes i els orígens de Xarq al-Àndalus ha estat posada de manifest per la recerca arqueològica, historiogràfica i toponímica dels últims anys²⁸. La recent tesi doctoral de F. Esquilache, *Els constructors de l'Horta de València* (2018), basada en minucioses prospeccions d'arqueologia hidràulica i en un estudi

26. DESANGES (1962, 256-257) va suggerir d'identificar-los amb els *Makoura* o *Makurra* de Núbia.

27. FOUCAULD 1940, 204, s.u. Vegeu també CUOQ 1975, 332, n. 1. TROUSSET (1997a, 2778) remarca que la significació de *targa* en amazic escau als passadissos d'oasis, particularment a Wadi al-Ajal, que són el cor de Fazzān. Del topònim *Targa* els àrabs van extreure la nisba *Targi*, amb un plural arabitzant *Tawarig*, amb què hom coneix avui dia els tuàregs de pertot, no solament del sud de Líbia. Altres "etimologies" que han estat proposades a partir de l'àrab són difícilment sostenibles, però encara circulen en la vasta literatura consagrada a aquest pervasiu grup amazic meridional.

28. El principal punt de partença historiogràfic fou l'article de GUICHARD 1969 i posteriorment la tesi doctoral d'*idem* 1977, per bé que sense especificació geogràfica de la procedència dels diferents grups amazics andalusins. Entre la vasta bibliografia arqueològica (sobretot d'arqueologia hidràulica) consagrada a les poblacions amazigues andalusines, citem BARCELÓ 1986 i KIRCHNER 2019.

acurat de les fonts historiogràfiques i de la toponímia, és una contribució cabdal al coneixement de l'origen de l'Horta de València i al coneixement de la societat amaziga andalusina que en fou l'artífex. Anteriorment, a manca d'estudis sobre el terreny, hom havia especulat sobre un origen romà, visigòtic o àrab dels espais irrigats de Xarq al-Àndalus que han arribat als nostres dies com a hortes històriques. Ara bé, com ha palesat F. Esquilache, el reg d'horta implica coneixements tan diversos com la captació, la canalització i la distribució de les aigües, la construcció de terrasses, el conreu de certes plantes originàries d'àrees amb un clima monsonic i l'aprofitament dels cursos fluvials a través d'assuts i, en molt menor mesura, de les aigües subterrànies a través de foggares²⁹. De les quatre sèquies mare de l'Horta de València de les quals coneixem el nom en època andalusina, tres porten el nom d'un segment gentilici major (confederació, tribu o fracció) amazic—la restant és la de Rascanya, que en època andalusina es deia *Isba* però que no remet a cap designació tribal— de procedència oriental: Mestalla < *Mašddāla* a les fonts àrabs / *Imššddaln* 'les formigues vermelles grosses' en amazic³⁰, Benànger < *Banī Aġġar* a les fonts àrabs / *Kel Ajjār* 'els del bou' en l'amazic dels tuàregs³¹ i Favara < *Hawwāra* a les fonts àrabs / **Ihəwwarān* 'els qui precedeixen; els importants, els notables' o **Ihəgg^warān* 'els d'Ahəġġar' (topònim que significa 'ginjolers') en amazic³². També els noms de les alqueries més

29. A la majoria d'hortes (grans i mitjanes) trobem assuts i, per a les fonts grans, mitjanes o menudes, des d'on es reguen sistemes menors, s'empren alcavons per a les captacions d'aqüífers, canalitzacions i sèquies alcavonades. Tal com remarca Abel Soler (comunicació personal), el reg per foggares, d'enginyeria més complexa, no ha estat tan necessari al conjunt de Xarq al-Àndalus, ja que hi és més rendible l'aprofitament dels rius amb cabal constant, com són el Túria a València, el riu d'Alcoi a l'Horta de Gandia i Oliva i el Millars a la Plana. L'aprofitament del Xúquer és molt més tardana, d'època jaumina (la Sèquia Reial, la més gran del País Valencià), ja que Alzira el reservava per a exportar fusta i no es permetia regar del riu. Altres rius que serviren per a crear les grans hortes foren el Vinalopó, de poc cabal, a Elx, i el molt cabalós Segura a Oriola i fins a Múrcia. Només a Crevillent, de clima subàrid, i en alguns altres indrets esparsos s'han emprat foggares de grans dimensions per a l'extracció d'aigua de la capa freàtica per al reg extensiu d'horta.
30. Els *Imššddaln* eren en origen una fracció de la tribu dels Zuwāwa, és a dir els zuaus, pertanyent a la confederació dels Kutāma, anomenats *Κοιδαμοῦστοι* per les fonts gregues i *Vcutamani* per les llatines. Avui dia els trobem a la Cabília, al vessant meridional de la serralada de Júrjura, a la *wilaya* de Buira.
31. « Garama pour qui va (dans le Fazzān), il y a de Tasāwa à cette mine environ trois étapes; de la ville de Tasāwa à une tribu des Berbères vers l'Orient, il y a environ 12 jours. On appelle cette tribu Azqār; ce sont des nomades, avec beaucoup de chameaux et du lait en abondance. Ce sont des gens braves, forts, courageux, redoutables, mais pacifiques avec les pacifiques et agressifs avec qui leur suscite des difficultés. Ils transhument au printemps et en été autour de la montagne appelée Ṭanṭanuh [...] Les gens d'Azqār sont, rapporte-t-on, du Maġrib al-Aqšā'. Ils sont les plus instruits dans la connaissance de l'écriture (*ḥaṭṭ*) attribuée au prophète Daniyāl. On ne connaît pas dans le pays des Berbères, aux fractions si nombreuses, de tribu plus versée dans cette écriture que celle des Azqār » (al-Idrīsī, segle XII dC, trad. CUOQ 1975, 153-154, §§ 243-245). Els Azqār són tuàregs *Kel Ajjār*, sobre els quals vegeu GAST 1986. També el topònim *Āger*, a la marca superior d'al-Àndalus (actualment la Noguera), podria venir d'aquest etnònim (PUIGVERT 1995).
32. Segons la tradició oral tuàreg, descrita primerament pel missioner Ch. de Foucauld, una heroïna originària (en companyia de la seva serventa Takamat) de l'oasi de Tafilalt ano-

antigues remetent a tribus amazigues orientals, com ara Malilla < *Malīla* a les fonts àrabs / *Yimlil* '(ell) és blanc' en amazic, tribu pertanyent a la confederació dels Hawwāra.

FIGURA 3. Localització nord-africana de les principals confederacions i tribus amazigues en el moment de l'adveniment a al-Àndalus. Font: LAZAREV 2021, mapa n° 4 en annex.

Per tant, si bé la manca d'una seqüència cronològica del desenvolupament de la xarxa de sèquies emmena a la prudència, la soca oriental dels topònims gentilicis de les sèquies mare i les alqueries més antigues de l'Horta —per oposició als topònims gentilicis de grups amazics de soca occidental (com els almoràvits, que eres zenagues) o septentrionals (com els almhodes, que eren masmudes)— suggereix que van ser grups agnàtics amazics de procedència oriental els qui van construir plegats l'Horta de València en les primeres fases (segles VIII i IX) tot aplicant els vastos coneixements que havien après dels garamants de Fazània a l'hora de canalitzar l'aigua fluvial mitjan-

menada Tin Hīnān va esdevenir la primera *tamānokalt* (cap suprema) del poble tuàreg, a la regió muntanyosa de l'Ahaggar (FOUCAULD 1951-1952, 533, *s.u.* *Ahaggar*). Els tuàregs li atribueixen la Tomba (de vers la segona meitat del s. V dC) de Tin Hīnān d'Abalessa (Ahaggar), complex monumental que aporta diverses inscripcions. La tomba contenia l'esquelet d'una dona d'uns quaranta anys excepcionalment alta amb set braçalets d'or al braç dret i vuit d'argent al braç esquerre; al costat, una copa de vidre romana i una de fusta amb un monograma constantinià (vegeu BRETT & FENTRESS 1996, 208). La presència d'etnònims al Sàhara meridional com ara *kiltamūti*, *kilmakzan*, *kilfarūk*, *kilsānadat*, *kil daqar* (que contenen *kel / kəl* 'gent', 'tribu' en tuàreg) a l'historiador àrab Ibn Ḥawqal (segle X dC) pot assegurar la implantació de tribus tuàregs —si més no lingüísticament— a Mali i Níger —sense més precisions geogràfiques— almenys d'ençà del 950 dC.

çant assuts i l'aigua de les fonts mitjançant alcavons i, secundàriament, a l'hora d'aprofitar els recursos aquífers de la capa freàtica mitjançant canalitzacions en forma de galeries subterrànies, les foggares. Per tant, podem assumir que els Favara, els Benàger i els Mestalla, entre d'altres, haurien pogut aplicar la seva perícia no solament a sistemes de reg d'extracció freàtica sinó també a sistemes que extreuen l'aigua de rius i de fonts. No ens ha de sorprendre pas que grups agnàtics coneguts a les fonts medievals per haver basat la seva hegemonia en la ramaderia i l'ús del dromedari, com són els Hawwāra i els Banī Aġġar, siguin els màxims artífexs de la construcció de l'horta més gran de la Mediterrània Occidental durant molts segles, atès que eren consumats experts en enginyeria hidràulica, tant en tècniques d'extracció com de canalització de l'aigua³³. Al nord d'Àfrica hi ha hagut al llarg de la història un clar predomini geogràfic del pastoralisme nòmada sobre l'agricultura sedentària. Les hegemonies nòmades només poden ser substituïdes per altres hegemonies nòmades gràcies a la segmentarietat i els vincles de pertinença tribal, però la diversificació de les activitats econòmiques al si d'aquests grups —sovint per especialització d'algunes fraccions en la ramaderia, en l'agricultura o en el comerç, principalment— és indubtable per a les èpoques que ens ocupen, segons l'estat actual de la recerca³⁴. L'estructura

33. Foren Hawwāra de Xarq al-Àndalus els caps i bona part de l'expedició de la conquesta de Sicília dels anys 827-831, tal com indiquen les fonts historiogràfiques i les dades toponímiques. Pel que fa a les fonts historiogràfiques, GUICHARD (1977, 269 i n. 83, 279) esmenta el nom d'un d'aquests caps, un tal Asbaġ ibn Wakīl al-Hawwārī, de malnom Farġalūš, que salpà del port de Tortosa amb tres-centes naus. Pel que fa a la toponímia, trobem el nom de la comuna de *Favara* a prop d'Agrigent, que, però, també admetria, fonèticament, un ètim àrab a partir de *fawwāra* 'raig d'aigua' (KAZIMIRSKI 1860, vol. 2, 645; DOZY 1881, vol. 2, 289), ètim segur del nom castellà *alfaguara* "manantial copios" (CORRIENTE 1999, 152). Per tant, és lícit demanar-se si no foren també Hawwāra els artífexs d'una altra de les grans hortes mediterrànies, la Conca d'Oro de Palerm. A BASILE 2010 trobem una descripció molt acurada de les tècniques d'extracció hidràulica (d'origen fluvial i freàtic) de la Conca d'Oro de Palerm. L'autor atribueix l'autoria d'aquesta gran horta als conqueridors "àrabs" i les tècniques de *qanāt* als agrònoms àrabs i perses. És obvi que són necessaris estudis comparatius d'arqueologia hidràulica per tal d'escatir l'origen (a l'Àfrica del Nord o al Pròxim Orient) de les tècniques d'extracció hidràulica de les hortes de Xarq al-Àndalus i de Sicília. Cal tenir en compte, a més a més, que la destrucció paisatgística causada per l'especulació urbanística a la Conca d'Oro durant la segona meitat del segle xx pot dificultar en gran mesura aquesta tasca. Conseqüentment, ara com ara hem de considerar com una hipòtesis de treball que els Hawwāra (Favara) valencians fossin els creadors de l'horta siciliana, tal com suggereixen indicis historiogràfics i toponímics.

34. « We can be confident that the Berbers who harried and gradually occupied late Roman North Africa were not simply camel-riding desert nomads, but desert agriculturalists who had mastered complex irrigation technologies such as foggaras and lived by a combination of oasis agriculture and both short- and long-distance trade. Their trading networks go a long way toward explaining the remarkable geographical range over which the Berber tribal confederations associated and operated and why the Byzantine forces had to defend themselves along the whole length of the southern frontier, from the Aurès to the Gulf of Sirte » (FENTRESS & WILSON 2016, 62). A més a més, els nòmades també tenen interessos a les ciutats i als oasis, ja que hi posseeixen terres i palmeres i, sovint, reben impostos de les poblacions sedentàries. Els pastors dels vessants meridionals de l'Atlas tenen llurs graners als oasis presaharians. Les poblacions amazigues que ocuparen la Península Ibèrica i Sicí-

física de l'Horta de València i, presumiblement, de la resta d'hortes de Xarq al-Àndalus, és clarament una conseqüència de l'estructura social gentilícia amaziga. Esquilache ha mostrat magistralment que l'estructura arborescent dels sistemes hidràulics és el resultat d'una sèrie de divisions dels canals que s'articulen a través dels partidors proporcionals, que reflecteixen la correspondència amb una estructura social formada per grups independents i gentilicis propis d'una societat tribal, tal com podem observar a la figura nº 4. Cadascun dels canals secundaris que neixen als partidors proporcionals condueix l'aigua fins a les alqueries, situades al final de cada braç i que són, alhora, els llocs de residència i treball dels grups agnàtics amazics³⁵. Entre la segona meitat del segle IX i la primera meitat del X, els grups tribals deixen d'enquadrar-se en alqueries formades per diversos espais de treball i d'habitatge per a fer-ho en alqueries amb un únic espai irrigat concentrat. Els petits

lia provenien majoritàriament de tribus nòmades (ramaderes i secundàriament agrícoles), però a les zones rurals d'al-Àndalus van acabar sedentaritzant-se, de manera que la ramaderia extensiva no hi fou més que una especialització complementària de l'agricultura.

35. Encara que les descripcions precises de la segmentarietat de la societat agnàtica amaziga les devem a antropologia contemporània (vegeu sobretot HART 1967), no hi ha cap dubte de l'antiguitat i de la vigència —en els períodes que ens ocupen— de la segmentarietat i l'agnatisme de les societats amazigues. De la **segmentarietat** dels grups paleoamazics vam tractar a la nostra tesi doctoral (vegeu MÚRCIA 2011a, vol. 1, § VI.1.3, 504-514), on aduïm designacions etnonímiques llatines com la dels *Quinquegentiani* del *mons Ferratus* (actualment Júrjura, a la Cabília), que remet diàfanament a una segmentació gentilícia de base cinc; els cinc segments dels *Quinquegentiani* poden ser cinc tribus que constitueixen una confederació o cinc fraccions que formen una tribu. De l'**agnatisme** ens aporta proves inequívokes l'estudi etimològic dels noms de parentiu en els quatre grups dialectals amazics (septentrional, oriental, tuàreg i occidental): El 'germà' hi és designat *g^mma* (amb les formes cognades corresponents), literalment 'fill de la meva mare', 'germans' *aytma*, literalment 'fills de la meva mare', 'germana' *ultma*, literalment 'filla de la meva mare', 'germanes' *istma*, literalment 'filles de la meva mare'; en tuàreg, 'oncle matern' es diu *āḡnāt ma*, literalment 'fill de la mare de la mare', 'nebot' *teḡāze* o *āḡ ālāt ma*, literalment 'fill de la filla de la mare' i 'neboda' *wālāt ālāt ma*, literalment 'filla de la mare de la mare'. És a dir, no hi existeix cap altre concepte de 'oncle' ni de 'nebot' o 'neboda' que no siguin els materns. Per aquest motiu, l'adopció d'una filiació de tipus patrilíneal ha comportat que els sistemes de parentiu de l'amazic septentrional i oriental hagin manllevat els conceptes de 'oncle patern' ~ 'oncle matern' i 'tieta paterna' ~ 'tieta materna' a l'àrab. Val a dir, però, que la filiació patrilíneal és preexistent a l'adveniment de l'islam al nord d'Àfrica, tal com posen de manifest les fonts antigues gregues i llatines, i que, per tant, no es pot dir que la filiació patrilíneal al nord d'Àfrica sigui una influència arabomusulmana, per bé que, indubtablement, l'islam n'ha afavorit l'extensió. Hom utilitza, en antropologia, el concepte de 'grup agnàtic' per no haver de referir-se específicament a una confederació, tribu, fracció o cantó, clan, llinatge o família estesa, sinó a qualsevol nivell de segmentació d'una societat segmentària en general de sistema agnàtic, és a dir, en què el parentiu s'estableix de manera unilateral, de tipus patrilíneal en el cas dels amazics septentrionals i orientals tal com els coneixem en època històrica i de tipus matrilineal en el cas dels amazics del Sàhara, incloent-hi els tuàregs i els grups zenagues que constitueixen els almoràvits. El concepte antropològic de 'parentiu agnàtic' s'oposa al de 'parentiu cognàtic', que és bilateral, és a dir que té en compte tant els avantpassats masculins com els femenins i que és el que prevalia a la Península Ibèrica d'època visigòtica. Dues persones són cognades si estan relacionades per vincles de sang, sense distinció de línia masculina o femenina. La filiació protoamaziga és, doncs, agnàtica i matrilineal.

espais irrigats són treballats per grups camperols organitzats en comunitats rurals amb un alt nivell d'autonomia política i social, però connectades a través del mercat. Quan un grup camperol creix sempre s'acaba segmentant i escindint. Una part se segrega de la resta, i aquest excedent poblacional es trasllada a una altra contrada fins a crear el seu propi espai hidràulic. Els qui marxen són famílies conjugals joves amb els seus fills, que abandonen la casa pairal i funden la seva pròpia llar en un altre lloc. Encara que, al més sovint, es tracta de migracions de curt radi, alguns grups acaben emigrant a les Illes Balears a partir del 902.

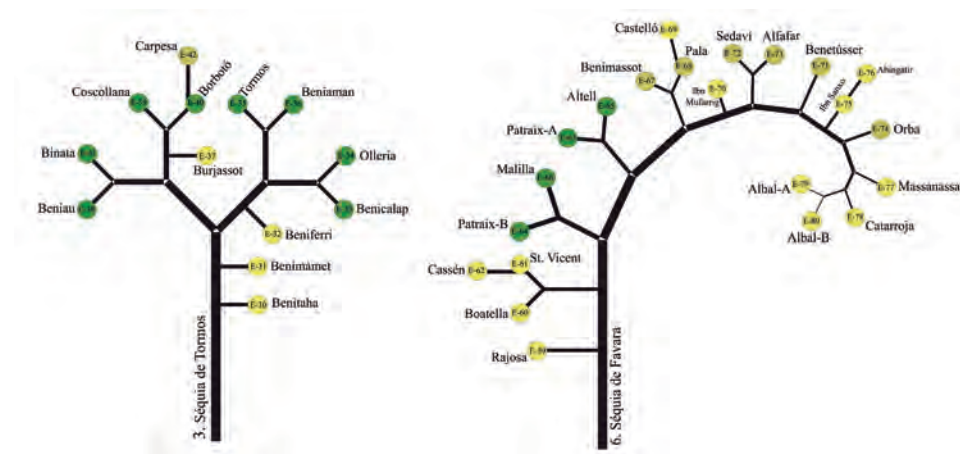

FIGURA 4. Esquema de l'estructura arborescent dels sistemes de reg de Tormos (esquerra) i Favara (dreta). Font: ESQUILACHE 2018, figura 34 (en annex).

D'altra banda, no hi ha cap indicatiu en la morfologia que apunti a la intervenció estatal en la construcció de l'Horta, si bé tampoc es pot descartar a partir d'un cert moment. De fet, és prou evident que no existeix un disseny original de tot el sistema dirigit des de dalt. El disseny inicial no està pas en relació amb interessos urbans o comercials. Generalment, les ciutats es funden al bell mig de l'horta amb posterioritat a les alqueries, relacionades amb grups gentilicis³⁶. No es pot concebre l'origen de les ciutats de Xarq al-Àndalus sense l'existència prèvia d'un espai camperol desenvolupat que les pugui proveir d'aliments i productes agraris. Les principals hortes, a més de la de València, són les d'Oriola (que torna a créixer de nou a partir del nucli romà i visigòtic), Elx (refundada a partir del 950), Xàtiva, Sogorb, Tortosa i Múrcia

36. De fet, tal com han posat de manifest els estudis de P. GUICHARD 1998, les medines de Xarq al-Àndalus creixen orgànicament a partir d'una estructura arborescent que és conseqüència de l'estructura tribal segmentària de la societat que hi viu, de manera que hi trobem barris tribalitzats i alfares o atzucacs clànics. A tall d'exemple, a la Vall de Pop (Marina Alta) trobem el poble de Benigembla, el nom del qual podria remetre al clan almoràvit dels *Bani Jamla*, que, havent destruït Agadir (antiga *Pomaria*) l'any 1080 com a integrants de l'exèrcit de Yūsuf ibn Tašfīn, s'establiren a Tremissèn, on *Beni Djembla* designa un barri d'aquesta ciutat de l'antiga Mauretània Cesariana.

(fundada l'any 825 en un intent de controlar i sotmetre les tribus de la regió de Tudmir).

Conclusió

La memòria del poble dels garamants romangué viva a les fonts gregues i llatines durant més d'un mil·lenni, del segle v aC al vii dC³⁷. Durant tots aquests segles, a Fazània florí una civilització famosa, d'una banda, per una agricultura extensiva en ple Sàhara Central que aprofitava els recursos aquífers d'una capa freàtica rica i soma, i, de l'altra, per una activitat comercial de llarg abast que els duia del *limes* de la Tripolitània púnica i romana i de la Cirenaica grega (a través de l'etapa d'Augila) al Sahel a través de la ruta caravanera del Sàhara Central, sobre la qual els garamants exerciren el control. L'esgotament, probablement per la sobreexplotació dels recursos hidràulics i per l'aridesa creixent del Sàhara, convertí el vast verger de Fazània en una zona desèrtica, i es crearen nous grups tribals d'economia bàsicament ramadera i transhumant que emigraren en diferents direccions. Una part emigrà cap al sud-est, a zones oasites del Sàhara Central, i donà lloc a l'etnogènesi del poble tuàreg en contacte amb poblacions zenagues (de soca amaziga occidental) que s'hi havien establert anteriorment. I l'altra part emigrà a zones més septentrionals i properes a la Mediterrània, concretament a Tripolitània, Bizacena i Cirenaica, i donà lloc, juntament amb altres grups agnàtics de procedència diversa, a les primeres confederacions amazigues amb què es toparen els invasors arabomusulmans en el moment de les primeres incursi-

37. Abel Soler m'ha cridat l'atenció sobre el nom valencià *gramàntol* 'llamàntol', que, com a adjectiu, significa 'dèbil i frèvol (dit d'un pollet)', així com també 'barrut, penques' en frases com ara *On vas, gramàntol?* A Menorca ho trobem un xic diferent com a *grumàntil* 'llamàntol' (vegeu *DECat*, vol. 5, 39). Sembla clar que es tracta d'un encreuament (o d'una metacedeusi) de *llamàntol* amb una altra paraula. ¿L'encreuament podria ser amb *gran*, perquè és un crustaci gros? ¿O amb *grum* —la distribució del qual és actualment valenciana i balear— 'borró o germen de l'olivera; terròs; grumoll'? ¿I si l'encreuament fos amb *g(a)ramant*? Al cap i a la fi, no seria l'únic cas de poble libi que hauria donat origen a un nom català; de fet, J. Coromines va vincular l'adjectiu *llefre* amb els Naffur de Corip (*DECat* 5, 125-126), que són els amazics de Nafussa de Tripolitània, emplaçats just al nord dels garamants. Com hem vist (§ 2), la memòria dels garamants havia arribat a gent sàvia de ca nostra com el bisbe de Girona, Joan de Biclàr (segle vii). És important fer notar que *garamants* és un etnònim grec referit a un poble libi derivat del nom de la ciutat de Gàrama. Els garamants no es deien pas *Garamantes* a si mateixos; en desconeixem l'endotnònim. ¿Podria ser que l'exoetnònim hagués arribat a oïdes del poble pla deçà la Mediterrània? Ara bé, si l'encreuament és amb *g(a)ramant*, quina en seria la motivació semàntica? ¿Per ventura el posat desafiant del llamàntol, que, amb les seves dues grosses pines, evoca un guerrer garamant armat amb un escut enorme i una llança punyent? O és per la morenor del crustaci, que contrasta amb el color més rogenc d'escamarlans i gambes? Malgrat que no tenim cap representació dels garamants, ¿ens els hem d'imaginar com els tuàregs, l'etnogènesi dels quals hauria tingut com a principal component els garamants i pobles saharisans afins als garamants? ¿I si no estiguéssim davant d'un fet lexicogràfic banal? Ara com ara, cal deixar oberta aquesta identificació.

ons, a partir de l'any 642 dC. Són aquestes tribus amazigues les qui, procedents de Tripolitània, Bizacena i Cirenaica, constituïren el gruix principal de la immigració amaziga que s'establí a la Península Ibèrica a partir del 711, on, juntament amb contingents d'origen àrab i oriental, fundaren la civilització andalusina: Madyūna (*Mediona, Midiona, Midiuna, Mediona*), Awrāba (*Oli-va, Oriba, Orba, Orbeta*), Miknāsa (*Mequinensa, Migneza, Miqueza, Michi-neza, Mechineza, Minguenza, Mequinença, Mequininça*), Marnāsa (*Mernissa, Vernissa, Bernissa*), Hawwāra (*Favara*) i Mašddāla (*Mestalla*) hi arribaren als segles VIII i IX, Zanāta (*Atzeneta, Zeneta*) als segles X-XI i Ṣanhāja (*Senija, Senijola, Rabal Zaneygí, Soneja, Cebegín*, port de *Sanitja*) durant el XII. Desplaçades de llurs territoris pels invasors arabomusulmans, les tribus amazigues orientals es veieren impel·lides a cercar una nova llar a zones més occidentals, primerament a les antigues Mauretània Cesariana i Mauretània Tingitana, des d'on passaren a la Península Ibèrica, no sense deixar pel camí nombrosos segments gentilicis³⁸. Les fonts àrabs són explícites sobre la preponderància dels grups agnàtics amazics (famílies esteses, llinatges, clans, fraccions o cantons, tribus i confederacions) a Xarq al-Àndalus, als territoris del futur País Valencià i de la Catalunya Nova durant els segles VIII i IX i de les Illes Balears a partir del segle X³⁹. Aquests grups amazics es van dedicar a traçar-hi hortes, a construir-hi sèquies d'estructura arborescent que reflecteixen els diversos nivells de segmentació d'una societat tribal amb mecanismes

38. El geohistoriador G. LAZAREV (2021, 93) ha pogut resseguir recentment, en un estudi exhaustiu i ben fonamentat historiogràficament, el recorregut que van fer aquests grups abans d'arribar a la Península Ibèrica (vegeu figura nº 4): En primer lloc, els Banī Fātan, que inclouen els Matgāra, els Madyūna i els Malzūza (una branca dels Maḡīla), originaris del sud de Bizacena i del nord-oest de Tripolitània, van arribar a la Península Ibèrica procedents de l'oest de Mauretània Cesariana, fins on havien anat a parar empesos pels conqueridors arabomusulmans; en segon lloc, els Miknāsa i els Awrāba, originaris del sud de Bizacena, van arribar a la Península Ibèrica procedents de la vall del Mulua i de la regió de Fes, respectivament, igualment empesos per l'avanç de la conquesta arabomusulmana; en tercer lloc, els Hawwāra i els Nafzāwa van arribar-hi procedents de Tripolitània els primers i de la vora oriental del Xot de Gerid (sud de Bizacena) els segons, encara que els primers eren originaris del Sàhara Central; i, en quart lloc, els Ġumāra i els Masmūda, que eren originaris de Mauretània Tingitana. Poc després s'hi afegiren els Lawāta i els Mazāta, procedents de Cirenaica. Al segle VIII, els Zanāta, que en segles successius van tenir un gran protagonisme tant al nord d'Àfrica com a al-Àndalus, no eren més que una petita tribu ubicada a Tripolitània. Pel que fa als Ṣanhāja, només van esdevenir un grup important a al-Àndalus en època almoràvit. Vegeu també MARTÍNEZ ENAMORADO & LAZAREV 2019.
39. L'autor més inequívoc en aquest sentit és el geògraf oriental al-Yaḡqūbī (segle IX), un dels pocs que mostra veritable interès etnogràfic, que diu el següent sobre *Ṣarq al-Andalus*: « Si anem de Tortosa cap a l'oest [segons l'orientació que els geògrafs àrabs donaven a la península], arribem a un país anomenat València. És una extensa i bella regió en la qual s'establiren tribus berbers (*nazala qabā'il al-barbar*) que no han reconegut l'autoritat dels omeies. Aquests berbers posseeixen un gran riu a la regió que s'anomena Xúquer » (citats per GUICHARD 1969, 124). Pocs anys després de la conquesta jaumina, l'historiador de Balansiya de família àrab iemenita establerta a Onda Ibn al-Abbār (segle XIII) encara es referia als "berbers de València" de Bugia estant (*Kitāb al-ḥulla al-siyarā*, 275, I, ed. Ḥusayn Muḏnis, citat per TAHIRI 2021, 37).

de desdoblament clànic molt flexibles, a canalitzar-hi l'aigua dels rius i de les fonts —i de manera esparsa de la capa freàtica en zones subàrides—, a poblar-hi d'alqueries els vessants i les valls de muntanyes, a introduir-hi nous conreus, a reorganitzar-hi les tasques agropecuàries a partir d'una estructura social de base segmentària, a establir-hi xarxes d'intercanvis complementàries entre les planes costaneres (de conreu irrigat) i les muntanyes de l'interior (de major dedicació ramadera) a partir de rutes de transhumància⁴⁰, a revitalitzar-hi els mercats rurals i urbans i abastir de nous productes agraris les ciutats, entre les quals n'hi havia de nova planta i de refundades emergides al cor de les hortes (València, Oriola, Elx, Xàtiva, Sogorb, Tortosa), a regir-se durant prop de dos segles de manera autònoma i al marge de la intervenció del poder central andalusí, a transferir a Xarq al-Àndalus els seus coneixements sobre la geografia, la flora i els recursos naturals i la seva manera de relacionar-s'hi i de categoritzar distincions formals i cromàtiques, a establir una relació de pregona intimitat amb cada lloc del país i a anomenar barrancs, torrents, cingles, penya-segats, turons, sendes, boscos, partides, alqueries, coves, fonts, sèquies i penyals mitjançant la transferència —directa, metonímica o metafòrica— de mots amazics, que, fins i tot un cop passats pel vernís àrab i romànic, encara podem rescatar a partir d'un exercici d'arqueologia lingüística d'abast interdisciplinari⁴¹. Els segles X i XI foren temps d'intensa arabització d'al-Àndalus, que, en els segles subsegüents (XII i XIII), fou reamaziguitat per grups advinguts de zones més occidentals de Barbaria⁴², concretament de la vall del Dra i el Sàhara Occidental en el cas dels almoràvits (de soca zenaga), i de l'Atlas en el cas dels almohades (de soca masmuda). Però aquesta és una altra història en la qual no intervingueren ja els hereus dels garamants.

40. Vegeu, en aquest sentit, el recent estudi d'ESQUILACHE 2021.

41. Vegeu un estat de la qüestió succint d'aquest patrimoni toponímic a MÚRCIA 2021, § I.1.5.2, pp. 39-42.

42. Fem notar que *Barbaria*, referit a *Tamazga*, és una designació usual en català des del segle XIII, freqüent a les cròniques catalanes i a la documentació medieval. Segons assenyala Ramon Pujades (comunicació personal), el topònim *Barbaria* apareix en català aplicat al nord d'Àfrica en tots els portolans i cartes portolanes conservats. Es documenta tant aïlladament (aplicat a la regió) com funcionant de complement de nom en sintagmes del tipus Trípoli de Barbaria (per oposició a Trípoli de Síria) en totes les cartes portolanes dels segles XIV i XV. El topònim entra a la cartografia portolana des dels portolans escrits. De fet, figura ja al més antic que se'n conserva, el *Liber de existencia riveriarum*, redactat a Pisa a les primeres dècades del segle XIII a partir de portolans parcials anteriors. També en el més difós, *Lo compasso de navegare*, compilat l'any 1286 també a partir de materials precedents i traduït al català al segle XIV. Probablement, doncs, l'aplicació del topònim al nord d'Àfrica ja l'havien fet els mercaders nord-italians del segle XII, i degué passar al segle XIII a la cultura catalana, popularitzada pels portolans i, sobretot, per les cartes portolanes, que van ser generades a Gènova al segle XIII i ràpidament importades a Mallorca, on es va iniciar un lent procés de traducció de la toponímia italianitzada dels patrons originals al català que no va culminar fins al segle XV. Vegeu PUJADES 2007.

BIBLIOGRAFIA

- M. BARCELÓ 1986, « Sobre l'hidraulisme andalusí », in M. BARCELÓ; M.A. CARBONERO; R. MARTÍ; G. ROSSELLÓ BORDOY, *Les aigües cercades. Els qanat(s) de l'illa de Mallorca*, Institut d'Estudis Baleàrics, Palma de Mallorca, pp. 9-46.
- A. BASILE 2010, « Lo spazio idraulico della Conca d'Oro di Palermo », *Itinerari sommersi*, <https://win.lafrecciaverde.it/n124/conca%20d'oro/art.html>, publicació en línia consultada el 27/09/2021.
- M. BRETT; E. FENTRESS 1996, *The Berbers*, Cambridge 1996.
- J. CAMPOS 1960, *Juan de Biclario, obispo de Gerona. Su vida y su obra. Introducción, texto crítico y comentarios*, Madrid.
- P. CHANTRAINE 1968-1980, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots*, Paris.
- CIL = Corpus Inscriptionum Latinarum*, vol. 8: *Inscriptiones Africae Latinae*, Berlin 1881 i ss. (amb 5 volums de suplementos).
- J. COROMINES 1980-2001, *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, Barcelona, 10 volums. Citat com a *DECat*.
- F. CORRIENTE 1999, *Diccionario de arabismos y voces afines en iberorromance*, Madrid 1999¹, 2003².
- J.M. CUOQ 1975, *Recueil de sources arabes concernant l'Afrique occidentale du VIIIe au XVIe siècle*, Paris.
- DECat* = COROMINES 1980-2001.
- J. DESANGES 1957, « Le triomphe de Cornelius Balbus (19 av. J.-C.) », *Revue africaine* 101, pp. 5-43.
- J. DESANGES 1962, *Catalogue des tribus africaines de l'Antiquité classique à l'ouest du Nil*, Dakar.
- J. DESANGES 1978, *Recherches sur l'activité des Méditerranéens aux confins de l'Afrique*, Roma / Paris.
- J. DESANGES 1997, « Garamantes », *Encyclopédie Berbère* 19, pp. 2969-2971.
- J. DIGGLE; F.R.D. GOODYEAR (edd.) 1970. *Flavii Cresconii Corippi Iohannidos libri VIII*, Cambridge.
- R.P.A. DOZY 1881, *Supplément aux Dictionnaires Arabes*, Leiden, 2 volums.
- EB = Encyclopédie Berbère*, Aix-en-Provence - Louvain, 43 volums publicats 1984-2020; (lletra s) sota la direcció de Gabriel Camps i, d'ençà de 2002, de Salem Chaker.
- F. ESQUILACHE 2018, *Els constructors de l'horta de València. Origen, evolució i estructura social d'una gran horta andalusina entre els segles VIII-XIII*, València.
- F. ESQUILACHE 2021, « Zonas de pasto y gestión de marjales en balad Balansiya. Unas hipótesis para el estudio de la ganadería andalusí desde la arqueología del paisaje », *Anales de la Universidad de Alicante. Historia medieval* 22, pp. 165-189.
- F. ESQUILACHE; C. MÚRCIA 2022, « La cultura amaziga de l'aigua del nord d'Àfrica a Xarq al-Àndalus », conferència impartida el 13 de gener de 2022 a la

- Universitat de Barcelona i disponible en vídeo al següent enllaç:
<https://www.youtube.com/watch?v=Yal3ScWrggM&t=3832s>
- E. FENTRESS; A.I. WILSON 2016, «The Sahara Berber Diaspora and the Southern Frontiers of Byzantine North Africa», in S.T. STEVENS; J.P. CONANT (edd.), *North Africa under Byzantium and early Islam*, Washington D.C., pp. 41-63.
- CH. DE FOUCAULD 1940, *Dictionnaire abrégé touareg-français de noms propres (dialecte de l'Abaggar)*, Paris.
- CH. DE FOUCAULD 1951-1952, *Dictionnaire touareg-français (dialecte de l'Abaggar)*, Paris, 4 vols.
- M. GAST 1986, «Ajjer », *Encyclopédie Berbère* 3, pp. 388-396.
- M. GAST 1997, «Foggara », *Encyclopédie Berbère* 19, pp. 2868-2869.
- M. GAST 2000, «Hawwāra », *Encyclopédie Berbère* 23, pp. 3513-3521.
- M.C. GATTO 2010, «The Garamantes of the Fazzan: Imported pottery and local productions», *Bollettino di Archeologia (special volume)*, pp. 30-38.
- P. GUICHARD 1969, «Le peuplement de la région de Valence aux deux premiers siècles de la domination musulmane», in *Mélanges de la Casa de Velázquez* 5, Madrid, pp. 103-159.
- P. GUICHARD 1977, *Structures sociales orientales et occidentales dans l'Espagne musulmane*, Paris - La Haye (re-impr. De Gruyter, Berlin 2017).
- P. GUICHARD 1998, «Les villes d'al-Andalus et de l'Occident musulman aux premiers siècles de leur histoire. Une hypothèse récente », in P. CRESSIER; M. GARCÍA-ARENAL (edd.), *Genèse de la ville islamique en al-Andalus et au Maghreb occidental*, Madrid, pp. 37-52.
- D.M. HART 1967, «Segmentary systems and the role of 'five fifths' in tribal Morocco », *Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée* 3, pp. 65-96.
- M. JUFRESA; P. GÓMEZ; F. MESTRE 2000. *Luciano. Obras. Volumen 3*, Madrid.
- A. KAZIMIRSKI 1860, *Dictionnaire arabe-français, contenant toutes les racines de la langue arabe, leurs dérivés, tant dans l'idiome vulgaire que dans l'idiome littéraire, ainsi que les dialectes d'Alger et de Maroc*, Paris (re-impr. Beirut 1944, 2 vols.)
- H. KIRCHNER 2019, «Migració i irrigació a les Illes Orientals d'al-Andalus », *Plecs d'història local* 173, pp. 8-10.
- G. LAZAREV 2021, *Les populations et les territoires du Maghreb du VIIe au XIe siècle (650-1050). Quatre siècles de géohistoire au Maghreb*, Rabat.
- T. LEWICKI 1959, «À propos d'une liste de tribus berbères d'Ibn Hawkal», *Folia orientalia* 1, pp. 128-135.
- T. LEWICKI 1983, «Le Sahara oriental et septentrional dans le Haut Moyen Âge. VIIIe-XIIe siècle», dins *idem, Études maghrébines et soudanaises II*, Warsaw, pp. 42-96.
- M. LIVERANI 2000, «The Libyan Caravan Road in Herodotus IV, 181-185», *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 43/4, pp. 496-520.
- V. MARTÍNEZ ENAMORADO; G. LAZAREV 2019, «Les Madyūna: la dispersion d'une tribu berbère (amazigh) oubliée, de la Libye à la Catalogne. La recon-

- naissance du site d'une de leurs villes anciennes dans le nord du Maroc », *Hespéris-Tamuda* 54/2, pp. 67-99.
- D.J. MATTINGLY 1995, *Tripolitania*, Londres.
- A. M'CHAREK 2015, « Continuité de l'ethnonymie, continuité du peuplement au Maghreb de l'antiquité à nos jours: le cas des berbères *Auares* (Hawāra) et *Dianenses* ou *Zanenses* (Zanāta) », *Comptes rendus des scéances de l'Académie des inscriptions et Belles-Lettres*, 2015/1, pp. 445-477.
- C. MÚRCIA 2011a, *La llengua amaziga a l'antiguitat a partir de les fonts gregues i llatines*, Barcelona, 2 vols.
- C. MÚRCIA 2011b, « Que sait-on de la langue des Maures? Distribution géographique et situation sociolinguistique des langues en Afrique Proconsulaire », in C. RUIZ-DARASSE; E. LUJÁN (edd.), *Contacts linguistiques dans l'Occident méditerranéen antique (actes du colloque de Madrid, 23-24 avril 2009)*, Madrid, pp. 103-127.
- C. MÚRCIA 2021, *Gramàtica amaziga. Estàndard del diasistema amazic septentrional*, Barcelona.
- C. MÚRCIA (en premsa) (a), « Contribution of Latinisms of Paleo-Amazigh to the knowledge of the history of both Latin and Amazigh languages », in O. OULD-BRAHAM; V. SCHIATTARELLA; L. SOUAG (edd.), *Actes du colloque Approches pour l'histoire de la langue berbère (Paris, 19-21 desembre 2020)*.
- C. MÚRCIA (en premsa) (b), « The puzzle of Amazigh diachronic linguistics », in M.Á. MANZANO; H DE FELIPE (edd.), *MAGNA. Una geografia cultural y humana del Magreb*.
- C. MÚRCIA; S. ZENIA 2015, *Diccionari català-amazic / amazic-català. Estàndard del diasistema amazic septentrional*, Barcelona. (en línia www.amazic.cat).
- K.-G. PRASSE; G. ALOJALY; G. MOHAMED 2003, *Dictionnaire Touareg-Français (Niger)*, Copenhague, 2 vols..
- X. PUIGVERT 1995, « Àger, un topònim berber a la Marca Superior d'Al-Andalus », *Faventia* 16/1, pp. 73-85.
- R.J. PUJADES 2007, *Les cartes portolanes: la representació medieval d'una mar solcada*, Barcelona.
- R. REBUFFAT 1969-1970, « Zella et les routes d'Égypte », *Libya antiqua* 6-7, pp. 181-187.
- R. REBUFFAT 1970, « Routes d'Égypte et de la Libye intérieure », *Studi magrebi-ni* 3, pp. 1-20.
- R. REBUFFAT 1992, « Bu Njem », *Encyclopédie Berbère* 11, pp. 1626-1642.
- R. REBUFFAT 2003, « Les Romains et les routes caravanières africaines », in *Le Sahara, lien entre les peuples et les cultures (Tunis, 19-22 décembre 2002)*, Tunis, pp. 221-260.
- H.B. ROSÉN 1987-1997, *Herodoti historiae. Vol. I: Libros I-IV continens*, Leipzig; *Vol. II: Libros V-IX continens indicibus criticis adiectis*, Stuttgart.
- E.M. RUPRECHTSBERGER 1997, *Die Garamanten. Geschichte und Kultur eines Libyschen Volkes in der Sabara*, Mainz am Rhein.

- P. SALAMA 1980, « Le Sahara pendant l'antiquité classique », in *Histoire Générale de l'Afrique, II: Afrique ancienne*. Jeune Afrique / Stock / Unesco, pp. 553-574.
- A. STÜCKELBERGER; G. GRASSHOFF (edd.) 2006, *Ptolemäus: Handbuch der Geographie (Griechisch-Deutsch)*, Basel, 2 vols.
- A. TAHIRI 2021, « Origen de los bereberes y su impacto en la estructura social de Al-Ándalus », in H. LAAGUIR (ed.), *Los bereberes en la Península Ibérica. Contribución de los Amazighes a la historia de Al-Ándalus*, Granada, pp. 21-48.
- P. TROUSSET 1997a, « Fezzân (Phazania, Targa) », *Encyclopédie Berbère* 18, pp. 2777-2779.
- P. TROUSSET 1997b, « Garama », *Encyclopédie Berbère* 19, pp. 2964-2969.